

En el centenari de la troballa de l'ídol d'Artana

Informe

Vicent Franch i Ferrer

Professor Sénior UV-EG

Desembre de 2013

D'acord amb les proves que s'aporten en el present estudi l'anomenat ídol eneolític d'Artana del Museu Arqueològic de Borriana es va trobar el 19 de desembre de 1913 pels joves Andrònic Pla i Montesinos i Vicent Tomàs i Martí just a la vora de La Torreta, un indret del cap de terme d'Artana, limitant amb el de Nules, diferent al que fins ara s'havia tingut com el lloc de troballa (La Masadeta).

En arribats al centenari de la troballa caldria no solament corregir els detalls del lloc exacte de la troballa sinó esbrinar si el qualificatiu d'ídol eneolític és precipitat i/o erroni.

En aquest informe s'aborda la primera qüestió i es fa justícia els descobridors i la ubicació geogràfica quasi exacta del descobriment.

1.- L'estat la qüestió. 2.- Noves proves sobre la ubicació correcta de la troballa. 3.- La ubicació exacta de la Torreta i del lloc de la troballa de l'ídol.

1.- L'estat la qüestió

Norberto Mesado Oliver, l'historiador borrianenc i antic Director del Museu arqueològic comarcal de la Plana Baixa-Burriana escrivia un extens article¹ sobre l'eneolític i

¹ Mesado Oliver, Norberto: *SOBRE EL ENEOLÍTICO Y LA EDAD DEL BRONCE EN EL TÉRMINO DEL MUNICIPIO DE ARTANA (LA PLANA BAIXA, CASTELLÓN) A TRAVÉS DE UNA "DEESSA" ESCULTURADA Y DOS CAVIDADES: LA MASADETA Y ELS*

l'edat del bronze al terme d'Artana on donà notícia molt detallada del lloc i d'altres circumstàncies de la troballa del conegut com 'ídol eneolític d'Artana':

«¿También a don Juan Tomás i Martí se debe el hallazgo² y conservación en su domicilio de Artana, hasta su fallecimiento en 1978 [*sic*, va morir el 15 de juny del 1977], de una singular escultura de tipo ancoriforme..., encontrada hacia 1922³ en la partida de "Les Mallades"⁴, la cual delimita con la Rápida [Ràpita] en las cercanías de la cavidad de La Masadeta, pieza ya estudiada en 1932 por el propio Esteve⁵,

CASTELLETS. *Archivo de prehistoria valenciana*. Vol XXIV (Valencia, 2001).

² Més endavant comprovarem que Joan Tomàs i Martí difícilment podia haver estat el descobridor solitari, per la senzilla raó que a la data del descobriment només comptava amb 13 anys d'edat.

³ La data de la troballa tampoc és correcta, car és de quasi una dècada abans, com es demostra més avant.

⁴ És aquesta la dada que es fica en dubte en aquest Informe.

⁵ El prehistoriador, arqueòleg i professor castellonenc i home polifacètic Francesc Esteve i Gàlvez (Castelló de la Plana, 1907-2001), va ser qui primer va dubtar del lloc de la troballa referit per Joan Tomàs.

Estudià el batxillerat a l'Institut Ribalta de la seva ciutat natal i posteriorment passà a la Universitat de Barcelona, on fou deixeble entre d'altres de Pere Bosch Gimpera, José Amorós, Antonio de la Torre o Hugo Obermaier. Finalment, va esdevindre fins el grau de doctor en Història.

Ja al 1925 va ser un dels fundadors de l'Ateneu de Castelló, continuant-hi com a membre d'honor fins a la seva mort. Allà va començar els seus primers cursos de Prehistòria i Arqueologia, abans d'esdevindre catedràtic de Geografia i Història de l'Institut de Castelló al 1933, amb tan sols 26 anys. Aquell mateix any va ser nomenat conservador del Museu de Belles Arts de la Diputació de Castelló, el qual havia d'inaugurar nova seu al 1934. Allà va participar en la catalogació de les seves fonts artístiques i va recuperar gran part del material enderrocat durant la Guerra Civil.

Políticament Esteve va ser un federalista de l'escola de Francesc Pi i Margall i nacionalista valencià. Va integrar-se a Acció Republicana de

aunque inédita, hasta que con su restauración en 1997 por la Dirección General de Patrimonio Artístico de la Generalitat Valenciana...[...] fue presentada en los actos del "XXX Aniversari del Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Burriana.»

El propi Mesado, va assumir d'immediat que «... aunque sepamos con certeza que la estatua [l'ídol] es de este término [Artana], hay discrepancia en cuanto a su punto de origen». Així, l'autor es fa ressò de l'opinió d'Esteve Gàlvez, que ja en desembre de 1932 va elaborar un article (que aleshores no es va publicar) sobre l'ídol on ficava en dubte que el lloc de la troballa fóra la partida de Les Mallades.

A l'article, Esteve escrivia el següent:

«L'estiu de 1925, en una de les meues visites a la família Tomàs Martí d'Artana, em mostraren una pedra esculpida que representava esquemàticament una figura

Castelló, partit liderat per Gaietà Huguet fill, i a Esquerra Valenciana durant la Segona República Espanyola. En conseqüència, després de la Guerra fou expedientat pel franquisme i destinat a continuar la seva tasca de professor a les Terres de l'Ebre.

Va treballar des de 1943 a l'Institut de Tortosa i des de 1959 al d'Amposta. Durant aquests anys va continuar també la seva tasca investigadora. A banda, el 1954 fou nomenat Comissari Local d'Excavacions Arqueològiques de Tortosa per part de la Direcció General de Belles Arts i va promoure la creació del Museu del Montsià d'Amposta.

Des del 1959 fins a la seva jubilació va recuperar la plaça de catedràtic a l'Institut de Castelló. Va recopilar una gran col·lecció de ceràmica valenciana dels segles XIII al XIX, la qual va ser exposada des de 1965 a l'Ateneu de Castelló fins que el 1982 va decidir donar-la al Museu de Belles Arts. Posteriorment, també va deixar el seu patrimoni complet, fonamentalment compost per materials etnològics de les terres castellonenques, integrant-se dins de les col·leccions permanents del Museu.

El 1984 va rebre la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya; el 1997 la Distinció al Mèrit Cultural de la Generalitat Valenciana; i, l'any 2000 la Medalla d'Or de la Província de Castelló.

La seua producció científica és ampla i diversa. (Cfr. diferents fonts).

humana, i és per açò que en les meues notes de treball vaig començar a anomenar-la 'l'ídol d'Artana'⁶.»

«Com que em digueren que el malaurat Vicent Tomàs i Martí⁷ l'havia recollit a la Ràpita, alta muntanya que està al NE del poble, hi vaig anar trobant al cim senyals d'obra vella, però ja tardana, sense cap indici arqueològic que pogués enllaçar-se amb aquella pedra esculpida. I ja desconfiava de que la referència que em donaren fóra certa, quan vaig saber per Joan Martí Portalés⁸ que estava a la vora de la Cova del Teniente, ja prop del terme de Nules, encastada entre les pedres d'un parat⁹, posada dreta ben

⁶ Que per altra banda és el títol de l'article.

⁷ El 1925 Vicent Tomàs i Martí ja feia quasi dos anys que havia faltat (la data de la mort era febrer del 1924).

Vicent Tomàs i Martí (Artana, 1898-1924), va ser un jove artanenc que va estudiar Medicina a Barcelona i València, i que va morir sent metge a La Vall d'Alba d'un tifus. La seua personalitat literària, i, sobretot, la política ha estat abastament tractada d'ençà que el 1984, l'autor d'aquest informe publicà en dos volums l'obra *Vicent Tomàs i Martí (1898-1924). L'agrariisme nacionalista valencià (1918-1924)*, Editorial Prometeo, València.

Sens dubte, l'impacte de Tomàs i Martí en l'incipient nacionalisme valencià del primer terç del segle XX és innegable, i la seua memòria va ser guardada per activistes d'un ample espectre ideològic en els temps a venir.

En el present *Informe* apareix de manera especial perquè serà ad ell a qui deurem l'aclariment del lloc exacte o aproximat de la troballa de l'ídol.

⁸ Joan Martí Portalés era germà de la mare dels Tomàs i per tant podria haver conegut de primera mà el moment i el lloc de la troballa.

⁹ Un 'parat', d'acord amb el llenguatge culte que empra Esteve no podia ser sinó allò que el Diccionari Català-Valencià-Balear diu en una de les accepcions del masculí 'parat': «Paret seca que es construeix als costers o llocs rostos per impedir que la terra sigui emportada per les aigües de pluja (Pla de Mallorca).» DCCB, Vol. 8, pàg. 227. En realitat, és una modalitat de ribàs, i, com més avant s'assenyala, fins i tot suggereix que les indicacions que fem més

visible, de quan rebassaren el bancal. La varen treure i com pesava molt la deixaren per a recollir-la al dia següent; i quan tornaren amb un matxo per a dur-la al poble, ja la trobaren mutilada, perquè algú se n'adonà del que feren la vespra i al veure l'ídol el va trencar¹⁰.»

Després de fer un detallat *ex cursus* sobre l'indret i asseverar que l'ídol potser tenia un significat i funcions necrològics, l'autor es pregunta, tot dubtant de la seua pròpia conclusió que «... tot depèn del lloc on el nostre recordat amic Vicent Tomàs i Martí va recollir la pedra esculpida, fóra a dalt o a baix de la Cova del Teniente. Jo crec que seria a dalt, perquè venint d'Artana s'arriba per bona senda a l'abric amunter i en canvi hi ha prou dificultat per atènyer la Cova del Teniente, malgrat estiga molt a prop.»

L'explicació d'Esteve sobre les raons que abonen la pertinència del lloc és bastant completa:

«Aquesta imatge esquemàtica de la figura humana es troba també en l'art mobiliari neolític del SE d'Espanya, retallada en plaquetes d'os i de pedra, i arriba a donar en la de Purchena el mateix contorn de l'ídol de la Cova del Teniente...[] Sense el segment inferior quadrangular, reduïda la silueta al cos amb les extremitats corbant-se amunt, el veiem en un penjoll [...] del Campico de Lébor (Totana, Murcia) [...] i és de creure que seria un amulet

avant sobre el lloc concret de la troballa potser no anirien tan descaminades.

¹⁰ El relat personal de Joan Tomàs fet uns anys abans del seu òbit a l'autor d'aquest *Informe* és parcialment diferent, doncs Joan pensava que potser els que van anar a carregar l'ídol al matxo per transportar-lo a Artana, ho van fer malament, i l'ídol va anar a terra, per bé que aquests els digueren que quan van arribar a per ell ja estava trencat. Això voldria dir que, en tot cas, quan els descobridors el van rescatar del 'parat' o ribàs l'ídol estava encara sencer, i tampoc no es podria assegurar que es trenqués en el lloc on havia aparegut, però... En qualsevol dels casos de la literalitat del relat d'Esteve no sembla que Joan Martí Portalés hagués participat a la troballa, i, per tant, els detalls que conta no els havia protagonitzat ell.

perquè exactament igual torna a sortir en la Cova de la Barcella (Torremançanes, Alacant)...»

«Per tant la pedra esculpida de la Cova del Teniente [continua Esteve] s'acorda perfectament amb la interpretació esquemàtica de la figura humana del gran centre cultural del SE d'Espanya, si bé ací la trobem en plaquetes i penjollets, peces menudes d'ús personal, mentre la d'Artana és gran, com destinada a ocupar un lloc preeminent. I es pot pensar que fóra a la mateixa Cova del Teniente, que és ampla i ben emplaçada en la solana de cara al pla. Un bon abrigo on de segur va sojornar l'home primitiu, del qual no se'n veuen despulles perquè serveix de mallada i al treure el xerri per a adobar els camps de baix degueren destruir les romanalles prehistòriques.»

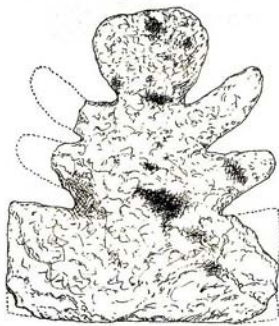
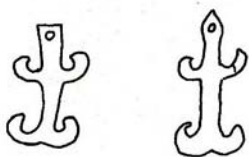

Fig 1. L'Ídol d'Artana (1925), segons Esteve Gálvez.

Barcella

Lebor

Fig 2. Idolets dels jaciments de la Cova de la Barcella (Torremançanes, Alacant) i Lebor (Totana, Múrcia).

Dibuixos de l'ídol d'Artana i dels idolets de Torre de les Maçanes i de Lebor, respectivament, obra de F. Esteve, i publicats a l'article que comentem.

«Però hi ha en aquell indret d'aspres roquers altres detalls curiosos que el fan més interessant. Seguint amunt pels penyals a poc es troben dos magnífiques pedres cavalleres, que l'erosió ha deixat en difícil equilibri, i a dalt s'obre una altra cova més menuda, de planta semicircular amb un eixamplament fent una cavitat apart, molt reduïda. Per tot el sòl entre pedruscall i terra fosca, afloren minúsculs fragments d'ossos humans i alguna peça de collar, prova de que ací hi hagué un gran sepulcre col·lectiu i a l'excavar seguiren sortint per tot les peces de collar (més nombroses a la menuda cavitat marginal), fins que a uns vint centímetres de fondària aparegué la roca viva.»

«La presència d'aquesta cova sepulcral comporta altres reflexions. Potser l'ídol estigués ací, perquè els seus parions del SE també procedeixen de sepultures, con si es tractara de representacions anímiques o de divinitats protectores, com els ídols de pedra i d'os del SE equivaldràn als cilindres de marbre i les plaques d'esquist que es troben en els dòlmens.»

Malgrat els dubtes d'Esteve, Mesado conclou que «... como tantas veces le oímos relatar a don Juan Tomás¹¹ que la pieza

¹¹ Joan Tomàs i Martí (1897-1977) era dos anys menor que el seu germà Vicent. Home polifacètic i culte, va dedicar molts anys de la seua vida a l'art, la prehistòria i la restauració de peces antigues. També com a conseqüència de l'interès que despertà el personatge entre joves artanencs d'aleshores en tornar a Artana a finals dels anys seixanta, d'on havia marxat desterrat (a Barcelona) després de passar uns anys a les presons de Franco acusat injusta i falsament de crims que no va cometre, l'autor d'aquest *Informe* va travar amistat amb ell amb motiu de la investigació que duia a terme sobre el seu germà Vicent, i es va convertir en un amic i mestre especial. L'escriptor artanenc Joan Jesús Pla el va reivindicar ben primerencament en un relat que amb el títol de *No fiquen llores sobre el meu nom*, va obtenir el Premi Malva-rosa de contes, l'any 1980. En diferents publicacions de finals dels anys setanta, i més recentment a la magnífica iniciativa cultural i civil que és Artanapèdia, s'ha honorat la figura de Joan Tomàs i Martí (recomane vivament la lectura de l'emotiu article que Norbert Mesado Oliver li dedica amb el títol de 'D. Juan Tomás y Martí un hombre irrepetible') a qui, no obstant, encara se li deu un

procedía de la partida de Les Mallades, por otro lado cercana al cerro de La Rápita, es de creer que la "deessa" no proceda de los alrededores de la Cova del Teniente.»¹²

Comptat i debatut, al catàleg del Museu, i a quasibé totes les publicacions sobre la matèria s'assenyala Les Mallades com el lloc de la troballa.

2.- Noves proves sobre la ubicació correcta de la troballa

El primer detall que cal assenyalar és que la troballa no és de l'any 1922, sinó de 1913 (!!!), com vorem tot seguit.

Entre els papers de Vicent Tomàs Martí que, amb motiu de la investigació sobre aquest vaig dur a terme entre finals dels anys 70 i primers dels 80, i que els seus germans Joan i Regina m'hi van confiar, hi ha una col·lecció de dibuixos feta per VTM de diferents indrets i runes de la rodalia d'Artana, entre els quals n'hi ha uns quants referents a l'ídol, al lloc de la troballa i a d'altres detalls que tot seguit desplegue.

VTM, per això, tenia el costum de consignar la data en què havia fet cadascun dels dibuixos.

Doncs bé, n'hi ha una fulla de llibreta on VTM escriu a ploma una sèrie de dades referents a la que anomena 'escultura', tot acompanyant les notes amb un dibuix modest de la base d'una torre quadrada -als voltants de la qual diu que s'ha trobat l'ídol-, i, un altre tot reproduint la pròpia 'escultura'.

Les notes que acompanyen els respectius dibuixos de la base de la torreta i de l'ídol, (Dibuix de VTM, 1) diuen així:

desgreuge civil i polític que l'escorcoll que l'autor d'aquest *Informe* ja ha iniciat en els procediments sumaríssims a què va ser sotmès en la postguerra potser farà possible.

¹² Mesado Oliver, N.: SOBRE EL ENEOLÍTICO.....Op. Cit.

«Estudio sobre los restos situados en la partida denominada la torreta, cuyo nombre debe a ella.»

Immediatament baix d'aquest encapçalament, hi ha el dibuix de la planta de la torre ('vago plano de la Torreta', diu la llegenda), on ens dóna les mesures de les quatre cares, i que son de 3,80 (metres, s'entén), cadascuna d'elles, i s'hi apunta el que sembla un ram d'escala de caragol, de la qual, però no en diu res més. El dibuix, segons es dedueix, està fet des de l'angle sud-oest de la torre.

A continuació hi ha la reproducció de l'ídol, al qual li manquen els dos braços de la part esquerra, i noves notes. A la dreta apareixen tatxades les referències a la propietat i denominació de la finca on s'ha trobat l'ídol i, també, el nom del qui sembla o semblava propietari de l'ídol:

«~~Propietario huerto del Rullet del~~ (il·legible) *lample?*»¹³

«propietario ~~Andronico~~ *Plá*»

Entre les dues línies tatxades apareix el nom de «Vicente Tomás Martí» i un «YO» amb majúscules, tot el qual denota que o bé el propietari de l'hort del Rutllet de l'Ample és VTM, tot remarcant amb el 'YO' que és un hort de la seua família, o que el propietari (de l'hort?, de l'ídol? o de tots dos) era Andrònic Pla¹⁴, i que, després, el propi VTM va

¹³ D'acord amb la informació de l'historiador artanenc Josep Herrero Cabanyes, és encara viu a Artana el mot o malnom (àlies), dels 'amples', amb la qual cosa es pot interpretar que l'hort on es va trobar l'ídol era propietat d'un artanenc dit el 'Rutllet de l'Ample'.

No obstant, les indicacions de l'actual propietari de bona part de la finca de tarongers abancalada que envolta gran part del turó, Vicent Sorribes Traver, apunten que la part del sud-oest del turó, que llinda amb el vell camí de Nules i la Vilavella a Aigües Vives (terme d'Artana) i Artana li'l va adquirir ja fa anys a un altre artanenc, l'anomenat Vicent 'de Março' o Marso.

¹⁴ Sobre Andrònic Pla Montesinos (Artana, 1892- Lleida, 1954) ha escrit Josep Herrero Cabanyes una esplèndida biografia, publicada a Artanapèdia (artanapedia.com), amb el títol d'*Andrònic Pla Montesinos. Apunts biogràfics*. Personatge singularíssim per tantes

tatxar les dues referències per a afegir les seues.

coses, la seua aparició en aquesta nota de VTM denota que aquella vocació inicial d'Andrònic per la història, que el dugué a començar els estudis universitaris a València per fer-se historiador (estudis que no conclogué per haver canviat d'orientació professional tot ingressant a l'exèrcit en abril de 1914, uns mesos després de la data que VTM consigna com de l'excursió a La Torreta i de la troballa de l'ídol), es feia efectiva en el suposat mestratge que exercia sobre VTM.

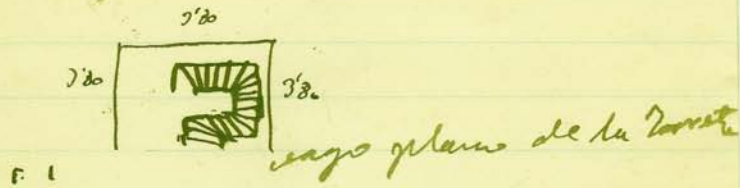
De fet, en una carpeta de notes de VTM hi ha la referència que es tracta de notes i notícies agafades d'ací i d'allà sobre la història d'Artana, i on també hi ha alguns documents històrics originals.

La història personal d'Andrònic Pla, de família conservadora i ell mateix d'idees conservadores és sorprenent, com tantes altres biografies de personatges que van tenir algun protagonisme a la Guerra Civil iniciada el 1936. En temps de la Dictadura de Primo de Rivera va obtenir una excedència de l'exèrcit, amb el qual havia servit a les campanyes del Marroc, que li permeté de convertir-se, primer en representant d'un sindicat a l'Ajuntament de Lleida, i després en funcionari de l'Ajuntament.

Quan el Govern de la República va reclamar els militars en excedència o en la reserva per tal d'incorporar-los a l'exèrcit, Andrònic va tornar-hi i va promocionar ràpidament de sub-oficial a comandant ja dins del període de la Guerra. Com a oficial, Pla va tenir una actuació decisiva per preservar el poble d'Artana dels rigors del front de batalla i va procurar que en el replegament de l'exèrcit republicà de la zona de la Serra d'Espadà Artana no patís cap acte vandàlic. Malgrat això, la justícia franquista el va perseguir i condemnar a presó primer i a l'estranyament de Lleida després, havent de tornar a Artana, on va viure uns anys, mentre es guanyava la vida modestament a Castelló.

Poc temps després d'aconseguir tornar a Lleida, va morir.

Estudio sobre las vestes situadas
 en la partida denominada la Horneta,
 cuyo nombre debe a ellos

Propietario ~~harto del Puc~~
 Vicente Bonica ~~del Puc~~
 40
 Propietario ~~del Puc~~

Escultura encontrada en la Horneta

Tiempo. Porvenir u avista
 Apariencia Torre vieja o sepulcro.
 Altura. grande por los vestes
 habituales. Se ve por vestes de utilización
 sepulcro. La escultura en propia
 excursión. día 19. de Diciembre de 1913

Vicente Bonica Martí

Dibuix de VTM 1

En qualsevol dels casos, la lletra de *tot* el document és de VTM sense cap dubte; i és el propi VTM qui signa les notes al final.¹⁵

Sota el dibuix de l'ídol, escriu VTM: «Escultura encontrada en la torreta».

La fulla es completa amb noves notes on es fan conjectures sobre el que VTM anomena l'«escultura».

I diuen així:

«Tiempo: Romano u antes.

Apariencia. Torre vijía [sic] o sepulcro.

Altura. Grande por los restos.

Habitab... Se ve por restos de utensilios.

Sepulcro. La escultura es propia.»

Comptat i debatut, la troballa, segons aquestes indicacions no solament hauria estat en la partida de 'La Torreta' sinó en un lloc concret, i, més específicament, en l'indret on era la pròpia torreta; la qual, segons explica en una altra nota, està en el límit del terme d'Artana amb el de Nules, i, com vorem, a la banda dreta del Camí de la Torreta de l'Algepsar, un ramal del Camí de Vilavella a Artana (Camí d'Artana) que duu al Camí d'Aigües Vives, més amunt.

Tenint en compte que les notes transcrites acaben amb la indicació de «Excursión (¿?), día 19 de diciembre de 1913», ens hem de plantejar que la data apuntada més amunt sobre la troballa (1922) és desmentida pel detall que VTM bona part dels dibuixos que va fer entre el 1913 i el 1924 duen la data, de vegades completa, i d'altres, almenys l'any.

¹⁵ Per altra banda, és curiós que aquesta nota encara l'escriu VTM en castellà. Només dos anys després, VTM ja emprà amb normalitat el valencià tant en la correspondència quant en les notes privades o els escrits literaris i periodístics.

En desembre de 1913 VTM tenia només quinze anys, i no és del tot creïble que fóra ell mateix l'organitzador de les excursions a la recerca de troballes arqueològiques. Si ell en tenia quinze, el seu germà Joan, només en tenia 13.

De fet, la presència del nom d'Andrònic Pla en aquestes notes ens duu a plantejar-nos una sèrie d'hipòtesis de treball per apuntar que potser VTM acompanyava Andrònic Pla a fer indagacions pel terme d'Artana, atès que aquest ja era un xicot de 21 anys (havia nascut a Artana el 2 de setembre de 1892), amb un perfil intens de jove preocupat per la història i potser ja molt versat en algunes disciplines *ad hoc* i que li feia de mestre i guia.

Per altra banda, Joan Tomàs i Martí, el germà menut de VTM, que apareix com a confident, primer de Francesc Esteve, i molts anys després, de Norbert Mesado, de Josep Herrero o del mateix autor d'aquest *Informe* tenia en aqueixa data, i com ja hem dit, 13 anys, i, potser, difícilment podia tenir aleshores criteri sobre l'arqueologia o el lloc concret on es va fer la troballa.

Potser, i com apunta Josep Herrero, Joan Tomàs, escarmentat perquè alguns dels suposats amics als quals va explicar la geografia arqueològica d'indrets de la Serra d'Espadà van escorcollar i saquejar alguns jaciments a espatlles seues i amb ànim de lucre, els darrers anys de la seua vida es va tornar molt reservat i no gosava dur ningú a llocs on fos fàcil accedir on hi havia amb certesa restes a descobrir de cert valor arqueològic i/o interès cultural¹⁶.

Per això, quan havia de donar referències sobre l'ídol deia que l'havien trobat a Les Mallades, tot sabent que això no era així, o, potser, perquè, en realitat, no sabia d'on era i va

¹⁶ En aqueix sentit, l'autor d'aquest Informe, ja va escriure en un llibre personalíssim (*Palamarinar*, Col·lecció Vària n° 6, Agrupació Borrianenca de Cultura/Universitat Jaume I, Borriana, 1994)), alguns extensos paràgrafs dedicats a les reserves que Joan Tomàs mostrava en els darrers anys de la seua vida a dur els escollits visitants que rebia a llocs d'interès arqueològic de la rodalia artanenca.

dir el primer que li va semblar.

Tanmateix, resulta encara més estrany que Joan Martí Portalés, oncle dels Tomàs i Martí, li assegurés a Francesc Esteve, com hem vist més amunt, que s'havia trobat a la vora de la Cova del Tinent, que és un indret bastant allunyat de La Torreta, per bé que en el vessant de la plana de les darreres estribacions de la Serra d'Espadà artanenca¹⁷.

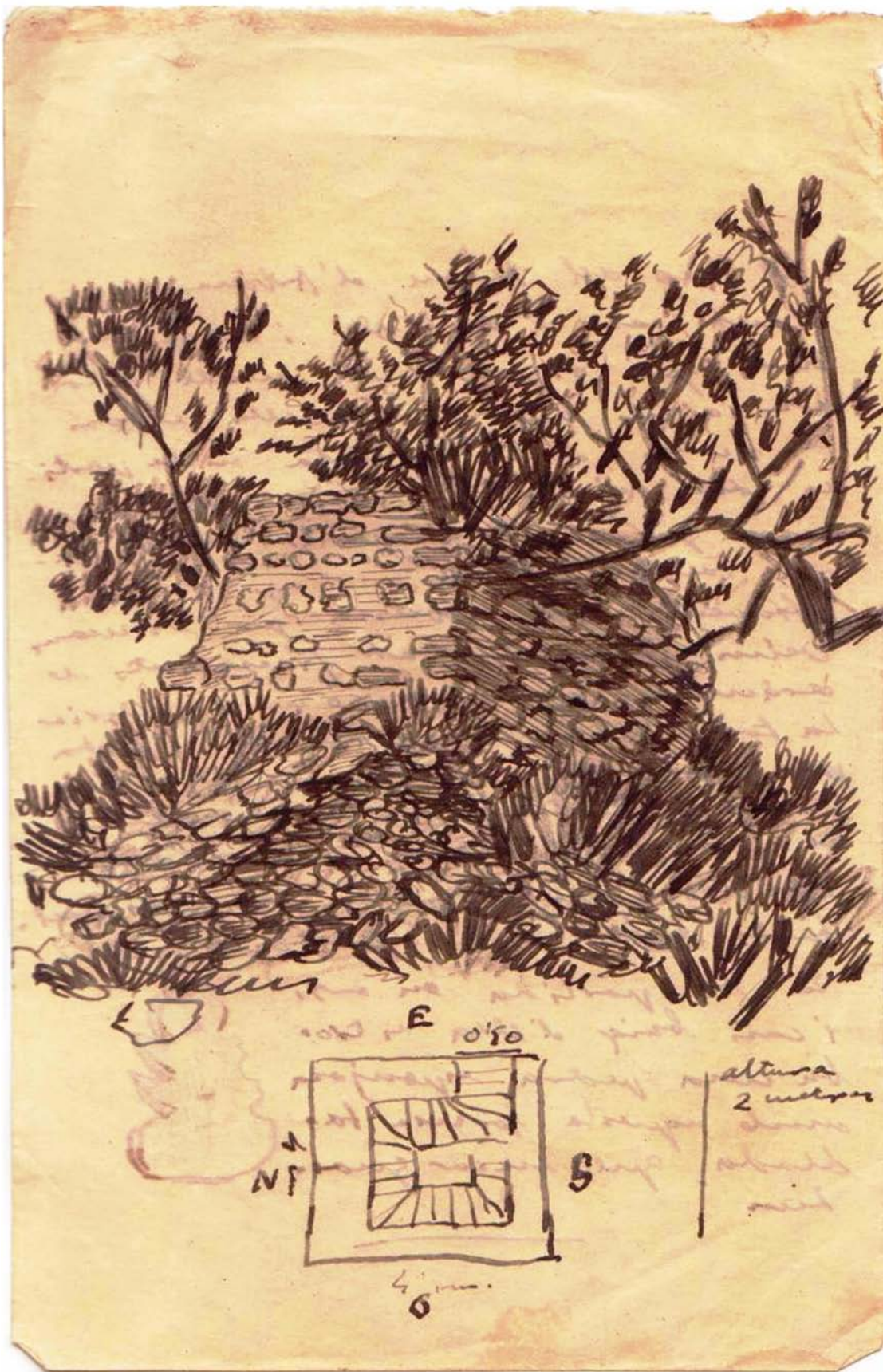
En una altra fulla (que no duu data) dibuixà VTM una vista de la torreta des del sud-oest (Dibuix de VTM 2), on es veu que aquesta està voltada de pedres procedents de la pròpia runa de la torre, que està envaïda per la vegetació, més concretament per un arbre les rames del qual ixen de dins.

Baix del dibuix reproduïx l'autor la planta de la torre i en dóna el pertinent detall d'una entrada de 0,50 m a la façana est -que és la cara des d'on es fa visible tota la Plana-, de la qual parteix una escala de caragol (per bé que la dibuixa quadrada) que va ascendint per l'interior; un detall, que, com hem vist més amunt, ja apareixia al Dibuix de VTM 1.

Hi ha dos detalls més en el Dibuix de VTM 2, l'un és que sembla suggerir que l'amplària de la base de la torre és de 4x4 metres i l'altre, que l'alçària de la runa pervivent és d'uns 2 metres.

Al dors de la fulla on hi ha el dibuix de la torre escriu VTM un text (Text i Dibuix de VTM 3), on dóna explicacions de la troballa i reproduïx de bell nou l'ídol.

¹⁷ Efectivament, la Cova del Tinent, les Pedres Cavalleres i la coveta de més amunt a les quals al·ludeix Esteve, estan en recte i a l'oest del turó a més d'un quilòmetre de distància, i l'accés a aquests indrets des del camí d'Aigües Vives és dificultós per empinat i a hores d'ara agrest, tot i que això no signifiqui que l'ídol no pugui procedir d'aquells indrets.

Dibuix de VTM 2

El text diu així:

«Al cap del terme d'Artana rallant casi el de Nules¹⁸ i sobre un turó que Aigues Vives avall esta com a un hora de Vilavella están les runes de la torreta en la partida dita així. Les creiem romanes encar que sospitem que els alarbs¹⁹ feren tambe estada.»

«Havent fet rebusca per els ... [horts?, monts?] veíns s'han trobat fragments de cerámica romana o mes posterior.»

«La torreta te uns dos metros d'alta per uns 4 de costat²⁰. En el seu interior es distingui una escaleta de caragol de mitg metro d'ampla.»

«Per les pedres que hi ha als voltants devía de ser bastant alta.»²¹

«En la partida on esta i casi baix d'ella es trova una pedra esponjosa amb aquesta forma tallada, que encar guardem.»

Sembla doncs, que aquesta nota escrita que acompanya el dibuix de l'ídol, i que figura al dors de la fulla on VTM ha dibuixat la torre, és *posterior* a la troballa, potser bastant posterior, perquè es refereix en passat i tot fa suposar que es tracta d'assenyalar l'interès del dibuix de la torre que hi ha a l'altra cara de la fulla.

Siga posterior o simultània al dibuix, el text dóna a entendre

¹⁸ I per tant, impossible que siga a la vora de la Cova del Tinent, que és ben lluny de la ratlla del terme.

¹⁹ Alarb és una forma tradicional i alhora culta d'anomenar als àrabs en valencià.

²⁰ En el dibuix datat el 1913, deia que l'amplària era de 3,80 metres per a cadascuna de les quatre cares, i, per tant, perfectament quadrada. Ara anota 4 m., tot arrodonint les dimensions.

²¹ De fet, les pedres semblaven procedents de la solsidea de les runes i estaven arreplegades al voltant de la torre.

de manera clara no solament que el lloc de la troballa és al cap de terme d'Artana, quasi tocant el de Nules, i camí Aigües Vives avall en direcció a Vilavella (per tant, de ninguna manera en Les Mallades, ni tampoc en la Cova del Tinent), sinó que concreta molt més el lloc precís on es va trobar l'ídol:

«En la partida on esta [hauria de dir *està*, i s'entén que es refereix a la torreta] i *casi baix d'ella* [de la torreta] es trova [*trobà*] una pedra

Al cap del terme d'Atarua ra-
stant cas al de Nules i cabre un
terre que s'ajuntes vivés avall esto
com a un hora de Vilabella estan
les runes de la torreta en la parti-
da dita així. Les creien romanes
perque sospiteus que els alarbs le-
ren també estada.

Avant tot rebreca per els muros
velus i van trobat fragments de
ceràmica romana o més posterior
La torreta té un diàmetre d'alta
per costats de costat. En el seu in-
terior es distingix una escaleta
de caragat de unitat metre d'angla
per les pedres que hi ha als costats.
Tants devia de ser bastant alta

En la partida en un
i cas buit d'ella es tro-
ba una pedra esponjosa
amb aquesta forma ta-
llada, que encara quasi
hi ha

esponjosa amb aquesta forma tallada [l'ídol]." (les cursives són nostres).

La conclusió no pot ser més diàfana: l'anomenat ídol eneolític d'Artana es va trobar el 19 de desembre del 1913 a la vora de la torre que donava nom a la partida situada al cap de terme d'Artana tocant al de Nules²², i els seus descobridors van ser artanencs. El dubte es si va ser Andrònic Pla qui organitzava aquelles excursions amb els joveníssims Vicent i Joan Tomàs Martí, si la troballa la van fer tots tres o només Andrònic i Vicent, o si, vés per on! la va fer només Vicent Tomàs i Martí.

3.- La ubicació exacta de la Torreta i del lloc de la troballa de l'ídol

En una primera perquisició feta per l'autor d'aquest *Informe* el dia 18 de març de 2010 en companyia de Josep Herrero Cabanyes, el seu cosí germà Joan Cabanyes Vilar i Òscar Pérez Silvestre, tots tres promotors amb l'autor de la Societat d'Amics de Vicent Tomàs i Martí, després de rodar pels camins del cap de terme artanenc i de visitar gairebé totes les runes de corrals i masades, en pujar pel Camí de La Vilavella a Artana, i consultar el mapa cartogràfic del qual ens servíem arribàrem a l'extens turó on sospitàvem que hi havia la torre, per figurar en ell el topònim de 'La Torreta'. Als peus del turó, venint de la Vilavella hi trobàrem un entrador (Foto 1), a la dreta, que duia després d'una pujadeta a un molló modern que, indica un punt de la ratlla que divideix els termes de Nules i d'Artana.

²² La ratlla de terme que separa el d'Artana del de Nules està, com d'immediat s'explica, a uns cent metres avall, al sud-oest de la torreta.

Foto 1 . Entrador des del Camí de La Vilavella a la finca dita de 'La Torreta'.

Foto 2. A l'esquerra unes runes i a la dreta el molló de terme a l'entrada de la finca de 'La Torreta'.

En pujar uns metres observàrem que hi havia a l'esquerra unes runes que semblaven complir el perfil d'allò que hi havia a les notes i dibuixos de VTM.

Fins i tot entrarem per aquí al vessant sud del turó per tal d'investigar per què en aquest indret no hi havia bancals de tarongers. D'immediat coneguèrem la raó: es tractava d'una zona de pedra amb pocs i rudimentaris bancals on encara hi havia garrofers i oliveres dispersos (Foto 3).

Foto 3. Un ribàs (parat) ja vell al vessant esquerre del turó (baixant d'Aigües Vives).

En aquest vessant de l'ample turó es veien bancals uns metres amunt, fins el que sens dubte era el caramull del turó. Uns metres més enllà, aquest indret era ple de deixalles recents llençades des de dalt, procedents d'enderrocs de cases urbanes, és a dir, un autèntic abocador.

No obstant això, i duts per l'entusiasme de qui creia haver localitzat ja la torreta i, com a mínim, l'indret assenyalat per VTM, vaig creure haver trobat també en un notori buit d'un ribàs, sota un garrofer, el forat d'on podrien haver tret l'ídol els seus descobridors (Foto 4).

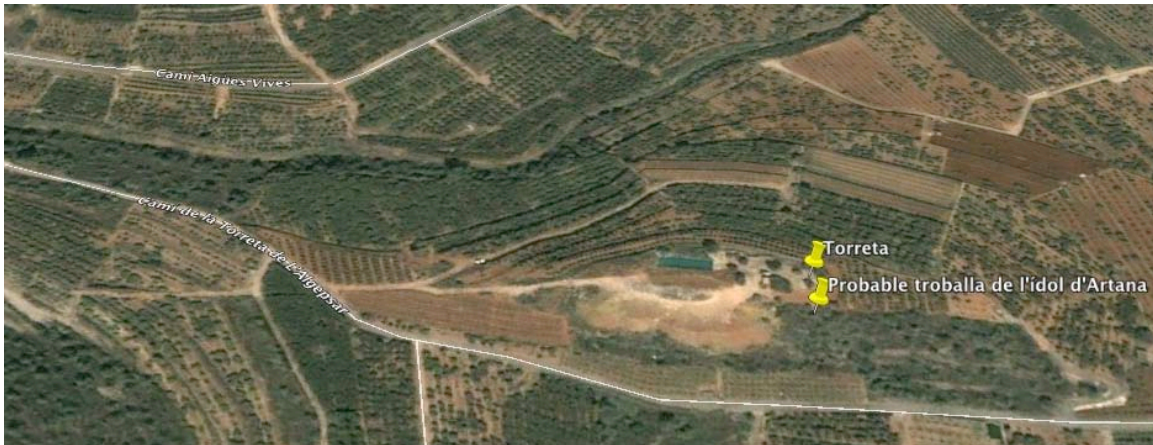

Foto 4.- Un mellat sota un ribàs (parat); el lloc, potser, de la troballa?

Temps després, en rellegir amb més atenció tota la documentació sobre l'ídol guardada en una carpeta, vaig tornar sobre algunes dades que potser no havia entès com calia.

En efecte, en les primeres lectures, ja tenia constància que la torreta estava a dalt d'un turó, i que l'ídol es va trobar *casi baix* de la torreta, però en pujar al caramull del turó per un camí de terra, a la dreta una mica més amunt de l'entrador on hi ha el molló i la finca que el propietari ha batejat com de 'La Torreta', tot especificant, a més, el seu nom (José Maria Pla, conegut a Artana com *Planet*), en no trobar cap de runa que pogués semblar-se al dibuix, haver-hi una caseta moderna d'una sola planta pintada de verd, i estar part de l'indret transformat en bancals de tarongers, i reomplits els bancals antics de terra nova, i modificats o reconstruïts els

bancals a base d'obra recent, no li vaig donar cap d'importància al detall que la torre estava sobre un turó, és a dir, al cim; i, per això, vaig creure que les runes que hi havia a la vora del molló de terme, més avall, podien ser l'indret de la ubicació de la torre.

Mapa 1.- Vista aèria recent del turó on hi ha la torreta

En tornar al lloc temps després (tardor de 2013), acompanyat de bell nou per Josep Herrero, vam obtenir la col·laboració del propietari artanenc de la finca de tarongers que hi ha als vessants nord, nord/est i est (en aquest vessant la finca que parlem llinda amb la de Planet, que és més avall), l'esmentat Vicent Sorribes Traver, que ens va indicar amb precisió on estaven les runes de la torreta, què hi havia ara en el lloc, i quines coses més sabia de l'assumpte (Mapa 1).

En efecte, de boca de Vicent Sorribes vam saber que el muntó de pedres que VTM va dibuixar estava situat uns quinze metres davant (i a l'est) de la caseta verda d'una sola planta (Foto 5), i que el dit muntó de pedres, que en els anys setanta era encara molt considerable va anar desapareixent a mesura que les pedres les emprava per a fer nous bancals o reconstruir-ne de vells.

Foto 5.- La caseta pintada de verd, d'una sola planta, de construcció recent, situada dalt del turó, voltada d'oliveres. En primer pla, terra nova duta recentment.

Ens va dir, també, que on havia estat el mutó de pedres de tot aquell munt de pedres només ha quedat dreta una antiga olivera borda (Foto 6) que hi havia al bell mig, i que uns amics seus, amb el seu permís, han fet servir més de vint anys com a olivera per al parany (!).

Curiosament, en l'indret assenyalat per Sorribes, el sòl és de pedra, i tot fa suposar que la torre estava construïda directament sobre la pedra, per bé que hui no podem saber si es va excavar l'indret fins trobar-hi la pedra on fixar la torre o si es va construir ja sobre la roca pelada.

El cas és que hui hi perviu una olivera borda, i si la interpretació gràfica de VTM és encertada, va créixer dins de la torre tot aprofitant la barreja de terra i pedres que li permeteren arrelar.

Foto 6.- La base de la torre i l'olivera borda pervivent vistes des del nord-oest.

Hui, les rames de l'olivera encara duen penjades les restes d'enfilats o xarxes que provenen del seu immediat ofici (un parany per a caçar tords), i està parcialment envoltada d'un

bancalet baixet en forma de pera, construït toscament amb blocs de formigó que descansen sobre la roca, i que permeten mantenir-hi una poqueta terra sota l'arbre (Foto 7).

Foto 7.- El cercol de blocs de formigó que envolta l'antiga olivera borda que va créixer dins de la torre, vist des del sud-est.

Sorribes ens digué que en l'indret de la torre, en escarbar per tal de saber si era terreny adient per reomplir-lo de terra per a plantar tarongers, es van trobar dues sitges naturals no molt grans soterrades, i que les va tapar amb runes per evitar que les cavalleries que usava per a llaurar caigueren dins; potser, algunes deixalles de les sitges també hagen anat a parar als ribassos.

Hui es veu que davant de l'olivera -que potser és la mateixa que va créixer dins de la torre-, s'ha trencat la pedra amb mitjans mecànics i hi ha al descobert (tapada amb cabirons)

una petita fondària (Foto 8)

Foto 8. La roca tallada, davant l'olivera on hi hagué la torreta.

Finalment, cal dir que en el vessant de la torre que donava al camí de La Vilavella a Artana el terreny, de roca viva (bàsicament de pedra blava), va baixant fins uns deu metres d'altura fins arribar a un bancal de tarongers que llinda ja amb el camí. A l'indret del talús hi ha rudimentaris bancals (parats) de garrofers i alguna olivera, i el forat on la nostra imaginació havia situat la troballa en 2010.

Si la troballa es va produir baix de la torre, el significat de *baix* havia d'estar lligat al detall de tractar-se d'uns metres més avall, quasi en la vertical. I això hauria pogut ser al vessant del camí esmentat o al vessant contrari, on ara hi ha bancals de tarongers gairebé des de la vora del lloc on hem ubicat la torre fins el barranc.

Per la probable ubicació de la torre (a uns 150/60 metres d'altitud SNM, i 39° 51' 47" N/ 0° 10' 20" O)²³, l'únic vessant que es manté si fa no fa com en 1913 és el descrit, que dona al camí de la Vilavella a Aigües Vives i a Artana.

Entenem que podria haver estat aquest l'indret de la troballa, també perquè de ser així seria més probable que l'ídol tret del parat (ribàs) i ficat dret davant o damunt d'un bancal fos vist des d'aquest camí, que és ben a la vora; circumstància que no es donaria si la troballa es va fer a l'altre costat, car d'haver-hi camí seria de ferradura i poc transitat. Una mica més avall d'aquest vessant nord hi ha un barranquet.

Comptat i debatut, tampoc no es pot assegurar que el detall d'haver identificat el lloc de la troballa justifique que sempre hagués estat aquí l'ídol, i que no fos procedent d'algun lloc més amunt o més enllà.

Per altra banda, el tipus de pedra de l'ídol no es troba fàcilment en els bancals vells o nous del turó a l'indret, raó

²³ Aquestes dades s'han de prendre com a indicatives car havent utilitzat diferents aplicacions per mesurar l'altitud i les coordenades no ha estat possible d'arribar a dades incontestables.

per la qual és de témer que la pedra hauria estat duta a l'indret després d'haver-la treballat.²⁴

Foto 9. L'ídol en l'actualitat, restaurat i exposat al Museu de Borriana.

²⁴ En arribats al tema de la naturalesa de la pedra i del lloc de procedència és bastant evident que en els estudis publicats sobre l'ídol no es fa cap més referència que la de considerar-la 'esponjosa'. Una detinguda observació del tipus de pedra de l'ídol ens duria a preguntar-nos si hi ha als voltants de l'hipotètic lloc de la troballa alguna veta, cova o indret on aquesta pedra estiga present.

El testimoni de VTM és bastant creïble, perquè no hi tenia cap de motiu per falsejar la veritat o oblidar-la intencionadament. VTM en dóna la notícia del lloc, ens deixa els dibuixos que ha fet *in situ*, ens refereix la data i el mateix dia dibuixa l'ídol ja sense braços.

Foto 10. El turó vist baixant d'Aigües Vives, amb la Plana i la mar al fons. Al cim, i a l'esquerra l'indret de la torreta.

La resta de testimonis o són molt posteriors (Joan Tomàs i Joan Martí), o de persones que no hi van participar en la troballa (Francesc Esteve).

Potser una investigació solvent sobre les restes arqueològiques de l'indret (en el vessant sud-oest, i en l'indret degradat dels garrofers i oliveres hi ha en superfície nombrosos fragments de ceràmica de diferents èpoques que no gosem datar per no ser especialistes en el tema), podria aportar-hi més llum sobre l'ídol, però el tema del paratge de la troballa hauria de restar resolt a l'empara de les raons, documents i reflexions vessades en aquest *Informe*.

En qualsevol dels casos, la data i l'any que donem com a bons, denoten que encara som a temps de celebrar el centenari de la troballa de l'ídol en aquesta nova ubicació,

que passà inadvertida fins que uns innocents dibuixos de VTM ens haurien permès de resoldre els dubtes que Francesc Esteve, primer, i Norberto Mesado, després, hi van manifestar.

Per altra banda, amb motiu de les nombroses lectures que he hagut de fer sobre el tema dels ídols eneolítics, ibers i romans, m'ha semblat que potser la qualificació de l'ídol d'Artana com eneolític potser també està demanant una nova investigació, que, eixa sí, encomane a l'arqueòleg municipal i Director actual del Museu Arqueològic de Borriana, José Manuel Melchor Monserrat, a qui dec les recomanacions i suggeriments que han fet d'aquest *Informe* un paper, hi confie, interessant i profitós.

Vicent Franch i Ferrer

Desembre de 2013.